

Rys. 1. Panorama Krakowa od południa, przed 1600 r., Archiwum Państwowe w Krakowie, Zbiór Kart., sygn. V-10

DZIEJE KRAKOWA W KARTOGRAFII

Atlas historyczny Krakowa ukazał się w 750. rocznicę lokacji tego miasta. Został opublikowany nakładem Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa jako I zeszyt *Kraków* tomu V *Małopolska* (pod redakcją Zdzisława Nogi) *Atlasu historycznego miast polskich* wydawanego drukiem od 1993 r.

HENRYK BARTOSZEWICZ

Seria ta jest przedsięwzięciem edytorskim realizowanym pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes), która podczas zjazdu w Wiedniu w 1965 r. podjęła decyzję o przystąpieniu do prac nad publikowaniem źródeł kartograficznych do dziejów miast europejskich. W trzy lata

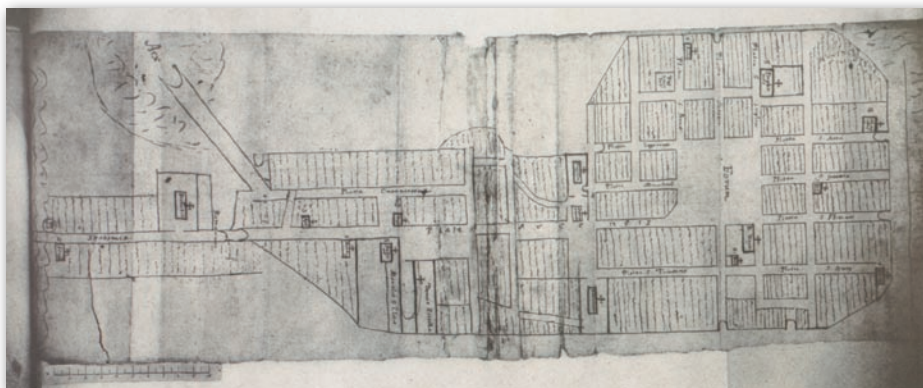
później przedstawione zostały podstawowe zasady edycji atlasów historycznych miast, uzupełnione nowymi ustaleniami w 1995 r. W latach 70. XX w. atlasy historyczne miast wydawano w trzech krajach: Republice Federalnej Niemiec, Anglii i Finlandii. W następnym dziesięcioleciu atlasy zaczęły ukazywać się także w: Danii, Francji, Holandii, Irlandii, Islandii, Włoszech, Austrii i Szwecji, a w latach 90. w: Polsce, Czechach, Szwajcarii, Rumunii, Belgii i Chorwacji.

Prace nad *Atlasem historycznym miast polskich* podjął u nas zespół badaczy kierowany przez Antoniego Czacharowskiego, działający w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Serię zapoczątkował tom I – *Prusy Królewskie*, zeszytem *Elbląg*, wydanym w 1993 r. Ukazały się jeszcze 3 zeszyty tomu I: *Toruń*, *Grudziądz* i *Chełmno*. Ponadto w ramach tomu II – *Kujawy* wydano zeszyt *Bydgoszcz*, a tomu III – *Mazury* zeszyt *Giżycko*. W końcu

lat 90. drugi zespół autorski kierowany przez Martę Kaletynową-Młynarską we Wrocławiu przystąpił do wydawania atlasów historycznych miast śląskich. Dotychczas ukazały się cztery zeszyty dotyczące: Wrocławia, Środy Śląskiej, Trzebnicy i Niemczy, a cztery następne zostały złożone do druku.

Podstawowym celem edycji atlasów historycznych miast jest utworzenie kartograficznej bazy źródłowej do badań porównawczych nad dziejami miast europejskich. Według norm przyjętych przez Międzynarodową Komisję Historii Miast główną mapę każdego zeszytu powinna stanowić mapa pomiarowa z okresu przedindustrialnego w skali 1:2500, sporządzona techniką wielobarwną. Ponadto obowiązkowo powinny znaleźć się: współczesna mapa w skali 1:5000 lub 1:10 000, dziewiętnastowieczna mapa przedstawiająca miasto i jego okolice w skali od 1:25 000 do 1:100 000 oraz wielobarwna mapa autorska ukazująca rozwój przestrzenny miasta w skali 1:5000. Zbiór map powinno uzupełniać opracowanie zawierające najważniejsze informacje dotyczące dziejów miasta, ze szczególnym uwzględnieniem jego rozwoju przestrzennego. Ten podstawowy zestaw materiałów tworzących każdy z zeszytów często jest wzbogacony zarówno przez opracowania autorskie dotyczące struktury społecznej danego miasta, jego funkcji gospodarczych, kulturalnych i religijnych, jak i przez publikowanie najstarszych map i widoków miast.

Zeszyt *Kraków* otwierający tom V – *Małopolska* omawianej serii to dzieło, które już swoimi rozmiarami znacznie przewyższa wcześniejsze zeszyty poświęcone polskim miastom. Zamieszczono w nim reprodukcje 36 wielkoskalowych map Krakowa, poczynając od najstarszego zachowanego planu miasta, tzw. jezuickiego, aż do współczesnej mapy topograficznej w skali 1:50 000 z 1997 r., w tym plan katastralny miasta z 1848 r. (w odbitce z 1856 r.). Ponadto dołączono reprodukcje 11 widoków i panoram Krakowa, od najstarszej znanej panoramy miasta, zamieszczonej w dziele Hartmanna Schedla, *Liber chronicarum* (Norymberga, 1493) do zdjęcia z lotu ptaka, wykonanego przez Wojciecha Gorgolewskiego w 2006 r. Najbardziej interesujący i barwny jest widok Krakowa od południa, który na podstawie rysunku Jerzego Hoefnagla (?) malował Egidius van der Rye, a rytował w 1617 r. Jakub Hoefnagel (rys. 1).

Rys. 2. Plan „jezuicki” Krakowa, 1594 r., Archiwum Państwowe w Krakowie, Zbiór Kart., sygn. II-1 (reprodukcja)

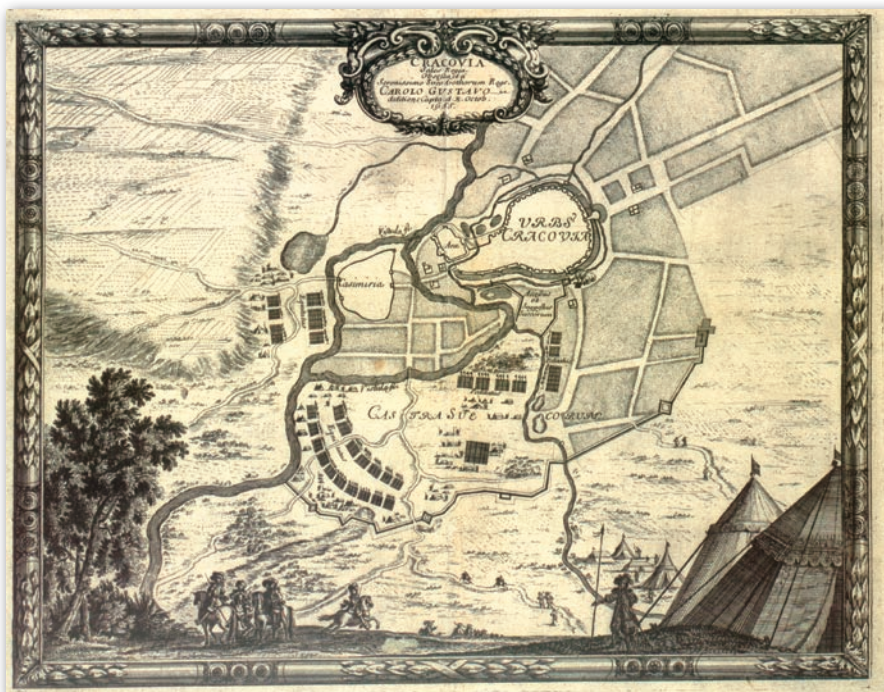
Wszystkie mapy wielkoskalowe Krakowa, których reprodukcje zostały zamieszczone w *Atlasie*, to dzieła wyjątkowe, źródła kartograficzne o dużej wartości poznawczej w badaniach nad rozwojem przestrzennym i urbanistycznym miasta. Jednakże niektóre z nich zasługują na szczególną uwagę. Przede wszystkim najstarszy i jedyny zachowany szesnastowieczny plan Krakowa sporządzony w 1594 r. przez jezuitę Garciasa Alabiano, obejmujący swym zasięgiem miasto w granicach murów obronnych, Wawel i część Stradomia (rys. 2). Plan ten powstał w związku z wyborem miejsca na budowę kościoła przez jezuitów sprowadzonych do Krakowa w 1583 r.

Dwie najwcześniejsze z zachowanych siedemnastowiecznych map wielkoskalowych Krakowa zostały wykonane w okresie „potopu”. Pierwszą, której autorem jest szwedzki pisarz, rysownik i inżynier wojskowy Erik Jönsson Dahlbergh, przed-

stawia oblężenie miasta przez Szwedów 1655 r. (rys. 3). Natomiast druga, sporządzona przez włoskiego architekta i inżyniera wojskowego w służbie polskiej Isidora Affeitá, ukazuje oblężenie broniącej się w mieście załogi szwedzko-siedmiogrodzkiej przez wojska polskie i austriackie w 1657 r. Zabudowa Krakowa, Kazimierza i Wawelu została na tych planach zaznaczona jedynie schematycznie. Natomiast zgodnie z wymogami stawianymi mapom strategicznym, naniesiono na nich szczegółowo sieć hydrograficzną i komunikacyjną oraz fortyfikacje i rozmieszczenie wojsk.

Rozwój kartografii miejskiej Krakowa wiązał się niewątpliwie z powołaniem 2 kwietnia 1631 r. katedry geometrii praktycznej, która nieprzerwanie działała do czasu kołłątajowskiej reformy Akademii Krakowskiej (1778-83) i wykształciła kilka pokoleń geode-

Rys. 3. Plan oblężenia Krakowa przez Szwedów, 1655 r., Archiwum Państwowe w Krakowie, Zbiór Kart., sygn. II-4

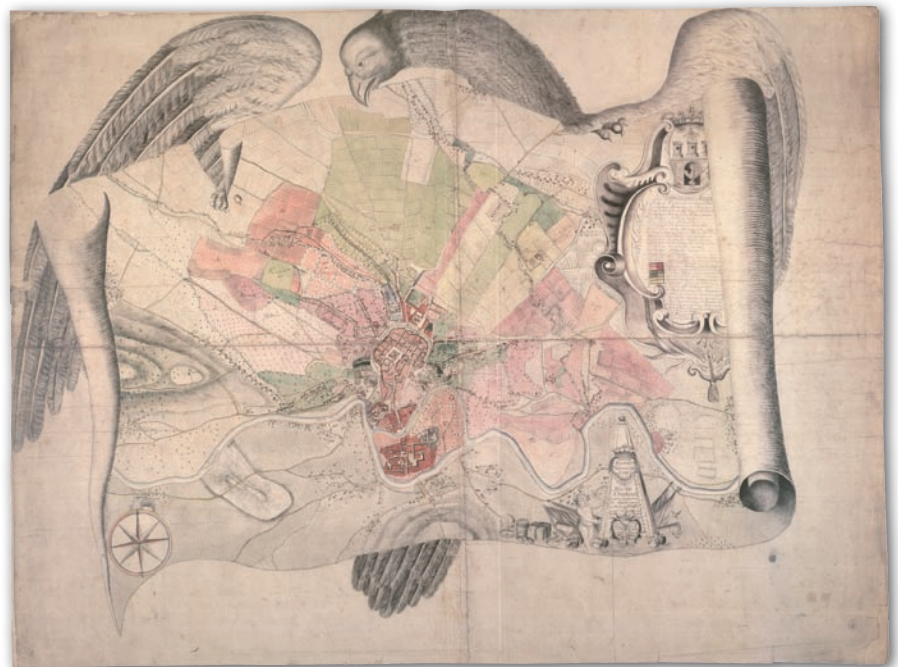
Rys. 4. Plan Krakowa, 1667 r., Archiwum Państwowe w Krakowie, Zbiór Kart., sygn. I-1

tów. Nauczanie geodezji na Uniwersytecie Jagiellońskim było kontynuowane aż do 1834 r., kiedy to zostało przejęte przez utworzony wówczas Instytut Techniczny. Z kręgu geometrów akademickich wywodził się zapewne autor pierwszego pomiarowego planu Krakowa, sporządzonego w 1667 r. na zlecenie krakowskiej Rady Miejskiej. Najprawdopodobniej był to profesor geometrii praktycznej Akademii Krakowskiej Mikołaj Brożek. Ponieważ plan został wykonany dla celów podatkowych, zaznaczono na nim podziały na kategorie własnościowe. Uwagę zwraca wielka skala planu – około 1:1680, a co za tym idzie bardzo szczegółowy obraz miasta w granicach murów miejskich (rys. 4). Z tym samym okresem (ok. 1670 r.) i z tym samym uniwersyteckim kręgiem geometrów związana jest kolejna mapa wielkoskalowa Krakowa i okolic. Powstała ona na zlecenie władz miejskich w związku ze sporem z klasztorem Dominikanów.

Wiek XVIII, zwłaszcza jego druga połowa, przyniósł znaczący rozwój kartografii polskiej, w tym także miejskiej. Z początku wieku zachowały się dwa plany Krakowa, w tym jeden o charakterze wojskowym, sporządzony podczas dwumiesięcznej okupacji szwedzkiej w 1702 r. Drugi, z 1703 r., wykonany techniką drzeworytniczą, jest dziełem profesora katedry geometrii praktycznej Akademii Krakowskiej (reprodukcji tego planu nie zamieszczono w *Atlasie*). Z okresu saskiego zachował się z kolei tylko plan obejmujący Kraków z przedmieściami, Kazimierz, Podgórze, Dębniaki i Grzegórzki.

Liczniejsza za to jest grupa zachowanych map wielkoskalowych Krakowa z epoki stanisławowskiej. Dwie spośród reprodukowanych w *Atlasie* zasługują na wyróżnienie jako należące do największych osiągnięć ówczesnej geodezji i kartografii polskiej. Pierwsza została sporządzona w 1783 r. przez geometrę akademickiego i królewskiego Józefa Kromera na zlecenie Komisji Dobrego Porządku (*Boni Ordinis*). Jest to plan sytuacyjny obejmujący Kraków, jego przedmieścia i jurydyki oraz sąsiednie miasta i wsie. Zachował się on jedynie w kopii sporządzonej w 1792 r. przez geometrę Józefa Czecha (rys. 5). Druga z tych map to tzw. plan kołłątajowski Krakowa z 1785 r., który „Maciej Dębski wymierzył i opisał, Kazimierz Szarkiewicz odrysował” w skali 1:3000.

Rys. 5. Plan Krakowa, 1783 r. (kopia z 1792 r.), Archiwum Państwowe w Krakowie, Zbiór Kart., sygn. II-18

Wśród dziewiętnastowiecznych map wielkoskalowych Krakowa z całą pewnością dziełem wyjątkowym jest tzw. plan senacki autorstwa czeskiego inżyniera w służbie austriackiej Ignacego Enderle. W latach 1802-08 wykonał on wielosekcyjny plan w skali 1:600, obejmujący swym zasięgiem Kraków, Stradom, Kazimierz, Smoleńsk, Piasek, Kleparz i Wesołą. Jest to dzieło kartograficzne o charakterze katastralnym, do którego dołączono rejestr nieruchomości z podaniem ich powierzchni i właścicieli. Ze względu na rozmiary (liczbę arkuszy) planu, jego reprodukcja nie została dołączona do prezentowanego zeszytu *Atlasu*. Plan „senacki” opublikowano wcześniej w *Katalogu dawnych map wielkoskalowych Krakowa w XVI-XI wieku* pod redakcją Michała Odlanickiego-Poczobutta (Warszawa – Kraków 1981).

Natomiast głównym reprezentantem dziewiętnastowiecznej kartografii w krakowskim zeszycie *Atlasu* jest plan katastralny z 1848 r., w odbitce z 1856 r., w skali około 1:2800. Został on umieszczony, zgodnie z zasadami edytorskimi przyjętymi dla całej serii, jako otwierający część kartograficzną zeszytu (rys. 6).

Oprócz panoram i map wielkoskalowych z okresu od XVI do XXI wieku w prezentowanym zeszycie *Atlasu* znalazły się podobizny siedmiu zachowanych (dwa zaginęły) planów pierwszego „atlasu” historycznego Krakowa, ukazującego rozwój przestrzenny miasta od 1350 do 1889 r. Plany te – z zasobu Archiwum Państwowego w Krakowie – stanowią pierwszą systematyczną próbę karto-

graficznej rejestracji wiedzy historycznej o rozwoju przestrzennym Krakowa, jaką posiadali ich autorzy w końcu XIX wieku.

Ostatnią część kartograficzną krakowskiego zeszytu *Atlasu* stanowią mapy autorskie sporządzone przez jego twórców, ukazujące na 21 arkuszach rozwój przestrzenny Krakowa od XIII do XX w., procesy osadnicze na terenie aglomeracji krakowskiej od VI do XIII w. oraz zabudowę, podziały własnościowe i funkcje religijne aglomeracji. Ponadto przedstawiono na nich zabudowę Wawelu od okresu przedromańskiego po współczesną i podziały własnościowe na wzgórzu wawelskim od XV do XVIII w. oraz rozwój przestrzenny, zabudowę i podziały własnościowe Kazimierza i Kleparza.

Zamieszczone w krakowskim zeszycie *Atlasu* reprodukcje map wielkoskalowych i panoram, reprodukcje map pierwszego „atlasu” historycznego oraz autorskie prace ukazujące rekonstrukcje rozwoju przestrzennego miasta imponują nie tylko liczbą, ale także ogromnymi walorami merytorycznymi. Mapy i panoramy tworzone przez geodetów, kartografów, rysowników, rytowników w okresie od XVI do XXI w. zostały przez autorów opracowania dobrane starannie i z wielką znajomością przedmiotu. Umieszczone w opracowaniu tekstowym opisy katalogowe map (autorstwa Jadwigi Bzinkowskiej, Ewy Niedziałkowskiej, Zdzisława Nogi, Janiny Stoksik) i panoram (autorstwa Elżbiety Firlet, Kamili Follprecht, Marty Marek, Zdzisława Nogi) są szczególnie i zawierają bogaty zasób informacji zarówno o treści poszczególnych dzieł kartograficznych, jak i o czasie oraz miejscu ich powstania, a także o autorach. Na podkreślenie zasługuje fakt odnalezienia przez twórców prezentowanego zeszytu dzieła swoich „poprzedników” i opublikowania reprodukcji zachowanych map z dziewiętnastowiecznego „atlasu” historycznego Krakowa, opatrzonych kompetentnym komentarzem. Należy przede wszystkim docenić ogromną pracę autorów 21 map stanowiących rekonstrukcje rozwoju przestrzennego krakowskiej aglomeracji.

Także opracowanie tekstowe (opublikowane w języku polskim i angielskim) różni się od komentarzy historycznych zamieszczanych w dotychczas wydanych drukiem zeszytach *Atlasu historycznego miast polskich*. Znacznie wię-

Rys. 6. Plan katastralny Krakowa, 1848 r. (w odbicie z 1856 r.), Archiwum Państwowe w Krakowie, Zbiór Kart., sygn. I-16

cej miejsca poświęcono zarysowi dziejów aglomeracji miejskiej, zwłaszcza w części dotyczącej procesów osadniczych, rozwoju przestrzennego i urbanistycznego oraz zabudowy. Ponadto dodano rozdział zawierający analizę źródłozawczą zachowanych panoram i map wielkoskalowych.

W 16 częściach w sposób wnikliwy i wysoce kompetentny przedstawiono: ● osadnictwo na terenie aglomeracji krakowskiej od VI do X w. (Bartłomiej Sz. Szmoniewski), ● Kraków przedlokacyjny (Kazimierz Radwański), ● warunki topograficzne, sieć wodną i drogową (Jacek Laberschek), ● lokacje na prawie niemiec-

kim (Bogusław Krasnowolski), ● rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa od połowy XIV do końca XVIII w. (Kamila Follprecht, Waldemar Komorowski), ● rozwój przestrzenny i problemy urbanistyczne miasta w XIX-XX w. (Jacek Purchla), ● zaplecze osadnicze Krakowa od średniowiecza do końca XVIII w. (Jacek Laberschek), ● topografię i zagospodarowanie krakowskiego Rynku Głównego (Cezary Buśko, Waldemar Komorowski), ● układy urbanistyczne Okoła do połowy XIV w. (Waldemar Niewalda, Halina Rojowska), ● architekturę i urbanistykę Wawelu do około 1320 r. (Zbigniew Piatowski), ● przemiany w zabudowie Wa-

welu od XIV do XX w. (Ryszard Skowron), ● zarys dziejów i rozwój przestrzenny Kazimierza do końca XVIII w. (Bogusław Krasnowolski), ● zarys dziejów i rozwój przestrzenny Kleparza do końca XVIII w. (Zbigniew Beiersdorf), ● powstanie Podgórza i rozwój zabudowy w latach 1779-1815 (Bogusław Krasnowolski), ● analizę dawnych planów i widoków Krakowa (Janina Stoksik), ● pierwszy „atlas” historyczny Krakowa (Bogusław Krasnowolski). Na końcu opracowania tekstowego umieszczono *Wskazówki bibliograficzne* zestawione przez Zdzisława Nogę. Całość została poprzedzona *Wstępem* pióra redaktora serii Romana Czaji i *Wprowadzeniem* napisanym przez redaktora tomu V i zeszytu krakowskiego Zdzisława Nogę.

Krakowski zeszyt *Atlasu historycznego miast polskich* został przygotowany do druku pod redakcją Zdzisława Nogę przez dwudziestoosobowy zespół badaczy specjalizujących się w różnych dziedzinach dziejów miast. Dzięki temu powstała praca o bardzo dużych walorach poznawczych. Zestaw map wielkoskalowych, których reprodukcje zostały w nim zamieszczone, imponuje nie tylko liczbą, ale przede wszystkim trafnością doboru pod kątem ich wartości jako źródeł historycznych. Także opracowanie źródłoznawcze prezentowanych kartografików jest szczególnie i kompetentne. Na podkreślenie zasługuje wysoka jakość opublikowanych reprodukcji.

Część autorska, zarówno mapy, jak i opracowanie tekstowe, prezentuje ogromny zasób wiedzy z zakresu dziejów Krakowa, zwłaszcza ustroju miasta oraz jego rozwoju przestrzennego, urbanistycznego i architektonicznego. Równocześnie w kompetentny sposób przedstawia kartograficzną bazę źródłową do dziejów miasta oraz stan badań dotyczący rozwoju krakowskiej aglomeracji. Będzie stanowił cenną pomoc dla urbanistów, architektów, konserwatorów zabytków, geodetów i kartografów. Należy mieć nadzieję, że zostanie też wykorzystana do celów dydaktycznych w szkołach wyższych. Zeszyt krakowski *Atlasu* z całą pewnością jest dziełem uświetniającym jubileusz 750-lecia lokacji miasta.

HENRYK BARTOSZEWICZ

Literatura

● *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaji; tom V, Małopolska, red. Z. Noga; zeszyt 1, Kraków, red. Z. Noga; Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków 2007

Z BIEGIEM WISŁY I NIEMNA

Zabytkowe mury malborskiego zamku gościły od 11 kwietnia do 20 lipca wystawę kartograficzną „Z biegiem Wisły i Niemna. Historyczne mapy i widoki miast Prus Wschodnich i Zachodnich, Polski oraz krajów bałtyjskich”. Tę bardzo interesującą ekspozycję, zawierającą najważniejsze dzieła kartograficzne ukazujące całe Prusy w pojęciu geograficznym, udostępniło Centrum Kultury Prus Wschodnich z Ellingen w Bawarii.

JAROSŁAW ŁUCZYŃSKI

Głównym zadaniem Centrum Kultury Prus Wschodnich jest zachowanie wschodniopruskiego dziedzictwa kulturowego. Są tam prezentowane eksponaty poświęcone krajoznawstwu oraz historii kultury Prus Wschodnich. Stała wystawa dawnych map obrazujących ten kraj w przeciągu wieków nosi tytuł *Prusy Wschodnie na mapach (Ostpreußen im Kartenbild)*. W 2006 r. Centrum zostało wzbogacone o niemal kompletną kolekcję map Prus pochodzącą ze zbiorów Hansa Joachima Schachta. Dzięki temu darowi można było przygotować wartościową historycznie i estetycznie wystawę dawnych map Prus, z drobnymi uzupełnieniami z Muzeum Prus Zachodnich w Münster-Wolbeck.

Polsko-niemiecka wystawa ma charakter objazdowy. W opracowaniu merytorycznym uczestniczył najwybitniejszy znawca kartografii pruskiej dr Eckhard Jäger z Lüneburga. Wystawie towarzyszy także ciekawy katalog, który jest przewodnikiem po wystawie. Podobnie jak ekspozycja, został on zredagowany w języku niemieckim i polskim. Publikację otwiera *Przedmowa* Wolfganga Freyberga, dyrektora Centrum Kultury Prus Wschodnich, w której przybliża on zarówno pomysł zorganizowania wystawy, jak i osoby, dzięki którym ona powstała.

Z kolei we *Wstępie* Eckhard Jäger przedstawia krótką historię państwa zakonu krzyżackiego, Polski oraz Prus Książęcych, a także dzieje przedstawień kartograficznych obszaru położonego między Wisłą a Niemnem. Według autora najważniejszym krokiem w rozwoju obrazu kartograficznego Prus jest wykreślenie trzech miast pruskich (Gdańska, Torunia i Elbląg) na portolanie Dulcerta z 1339 r. Jednak pierwsze prace pomiarowe na terenie państwa zakonnego były wykonywane już w 1258. Najstarszymi zachowanymi mapami Prus Wschodnich są rękopiśmienne mapy pochodzące z dzieła Sędziwoja z Czechła. Pierwsze nowożytnie mapy powstały w wyniku prac Mikołaja Kopernika i Bernarda Wapowskiego. Niestety, nie zachowały się one do dzisiaj.

Przełomem była działalność Henryka Zella, który wydał swoją mapę Prus w 1542 r., oraz Kaspra Hennebergera, którego dość szczegółowa mapa ukazała się w 1576 r. (jeden egzemplarz w Polsce pierwszego wydania tej mapy znajduje się w Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu). Eckhard Jäger zwrócił szczególną uwagę na bardzo interesujący fakt, rzadko wspominany w polskiej literaturze historyczno-kartograficznej, dotyczący mecenatu książęcego na terenie państw niemieckiego obszaru kulturowego. Otóż dedykacje poświęcone władcom poszczególnych księstw zamieszczane na mapach nie świadczyły o ich wsparciu finansowym.